

Álmodó analitikusok, álmodó értelmezők

(Álomkísérlet Freud és Róheim Géza ürügyén)

(Melindának, aki tud ébreszteni is)

„Idegen szobában előbb megüresíted magad az álomnak. És mielőtt megüresednél az álomnak, akkor mi vagy. És miután megüresedél az álomnak, akkor már nem is vagy. És mikor megteltél az álommal, akkor nem is voltál soha. Nem tudom, mi vagyok. Nem tudom, hogy vagyok-e vagy nem. [...] Nem tudja megüresíteni magát az álomnak, mert nem az ami, így hát az, ami nem. [...] És akkor nekem is lennem kell, mert másképp hogy tudnám magam megüresíteni az álomnak egy idegen szobában. Így hát, ha még nem üresedtem meg, akkor én is van vagyok.”¹

Ezt az írást egy félreolvasás indította el. Egy félreolvasás, ami elgondolkodtatott. Róheim a *Nyugatban*, 1934-ben megjelent *Ádám álma* című tanulmányában egyebek mellett a következőt idézi Madách-tól:

Rossz hír kering az udvarban felőled,
Hogy új tanoknak híveül szegődtél,
Rostálod a szentegyház tételeit,
Sőt most, midőn anyád mint rút boszorkány
Legsúlyosb vád alatt börtönben ül...

Az olvasó tudattalanja „anyád” helyett „atyád”-at olvasott. S fölismerve eme félreolvasást, újraolvasta a szöveget. Mindenestül. Mintha az maga is álom volna. Persze, hozzátette a maga asszociációit, interpolációit és interpretációit is. Álmodott. Vissza- és odaálmodta magát 1934-be, hogy megmerítkezzen a pszichoanalízis akkor még lélegző, apályt és dagályt vető, a partokra sirálykoponyát, kagylóhéjat és igazgyöngyöt egyaránt kivető tengerében – a Thalassában –, s a Nap fényénél szárítsa le ázott lelkének a gondolatok sójától átítatott és megfeszült-megpegyhűdt bőrét.

És leszikkadván kicserzett benne/rajta/belőle, hogy az álomértelmezés tárgykörében sem ez a félreolvasása, az *Ádám álmáé* volt az első – mondhatni, eredendő – bűne. Volt egy folyamatos, visszatérő félreolvasása is, aminek nem tulajdonított eddig nagyobb jelentőséget az önkacanásnál, de most mégis elővette újra. A textus, amely oly sokadszor áldozata lett ezen illetékes vagy illetéktelen behatolásoknak, Freud *A téboly és az álmok W. Jensen Gradivájában* című műve volt. Az olvasó botcsinálta analitikusként ma úgy véli, van kapcsolat a két félreolvasás és a két eredeti elemzés között. Ezért vissza- és odaálmodta magát tehát 1907-be is, amikor ez az írás keletkezett. Az olvasó megálmodott álmok megálmodott értelmezéseiről álmodott. S ahogyan Freud óta álmodni véljük, hogy kapcsolatban vannak egymással az aznapi vagy egymásutáni

álmok – de talán minden álom kapcsolatban van az összes többivel –, föltételezte, hogy Freud-álma és Róheim-álma között is kell összefüggésnek lennie, ha máshol nem, hát a saját álmaiban.

Mélységes mély az álmok kútja.² Ahogyan az alvásnak és az álmodásnak is különböző szerencsés vagy szerencsétlen bugyrai vannak, úgy vannak különböző bugyrai az álomértelmezésnek is.

Mi az álom? Freud megmondta: tengeri homok a parton. Tengerpart. A mélyben rengetőző álomgondolatból valami a felszínre jut, az álomtartalom, s majd bepermetezi azt a fölszívódó fellegekből visszahulló asszociáció. Ugyanakkor azt is jelezte, hogy nehéz kimérni ennek a partnak a határait: ár és apály húz újra és újra rejtélyes és csacska vonalakat tenger és szárazföld közé. Átmenetek vannak, átmeneti zónák, amelyeknek hovatarozása kéjesen bizonytalan, és vannak e zónákban tárgyak és jelenségek is, egyfajta „átmeneti tárgyak és jelenségek”, s „átmeneti szavak”, hacsak a szó maga nem *per definitio-nem* és eminensen átmeneti. Golding például, azt hiszem, pontosan látta ezt: „És a napködben sötétben borongott a nem létező hajó, ott, ahol más nem, csak hajó létezhetett.”³ Ahogyan az úgynevezett normalitás és betegség között is hullámzó csupán a határ, s ahogyan az mű és alkotás között is – a műalkotás e látszólagos pólusok vissza-összemosása –, úgy tűnik permeábilisnak az a hártya is, amely – közmegegyezésünk szerint – álom és ébrenlét, álomproduktum és nappali üzemmódba helyezett elménk termékei között feszül. Éppúgy, ahogyan átjárható az a másik hártya is, ami lét és nemlét között biztosítja az átjárhatóságot, azaz biztosítja az átjárhatóságot esendő nappalaink és éjszakáink, ébrenlétünk és álmaink és az örök sötétség vagy világosság között. Faulkner idézett regényének egyik bravúrja éppen az, hogy a túlmanról szemlélt események modalitása lehet ugyan a még mindig éber tudaté, de lehet az álomé is. S ugyanez igaz Golding *Ripacs Martinjára*, bár ott a hullámokból hol föl, hol azok-

¹ Faulkner: 1971, 111–112.

² Persze, hiábavalóság volna azzal kérkedni, hogy ez a parafrázis csak az enyém. Nemrég olvastam: „A gyermekeknek nem szabad az álmok mélyére látniuk. Olyan lenne, mintha sötét kútba néznének bele.” (G. & N. Pressburger: 2003, 13.)

³ Golding: 1956, 17.

ba lemerülünk. Észre kell venni, a tenger nemcsak a szárazfölddel, az éggel is érintkezik. Az álmok nemcsak az étellel, de a halállal is. „Alagutak és kutak és vízcsöppek, ez mind a régi ostobaság. Ne is mondd. Tudom én, miről van szó: szexuális fantáziaképek a tudattalanból, libidó, vagy ez az *ösvalami*? Mindenre van magyarázat, minden ismert. Hát számíthatok másra, mint efféle szexuális marhaságokra? Az érzetek, az alagutak, kutak, vízcsöppek, mind. Mind csak a régi ostobaság. Nekem beszélhetsz. Tudom én.”⁴

S ha már az irodalomnál tartunk, Freud ott is meglátta az átmenetiséget: „Teljes mértékben tudatában vagyunk annak, hogy nagyon sok költői alkotás igen messze esik a naiv ábrándozás mintájától, de mégsem hallgathatom el magamban azt a feltételezést, hogy az átmenetek *hézag-talan során át még a legszélsőségesebb eltérés is összefüggésbe hozható ezzel a modellel.*” (Freud: 2000b, 111. – az én kiemelésem.) Ha hallgatunk rá, *logikai* sorra rendezhető az az ontológiai sor, amit az álom, az álmodozás, annak verbalizálása (a különböző írott és mondott szöveg-típusok, így a költészet is) vagy materializálása (tünet), és ezek értelmezése alkot. Az a gyanúm továbbá, hogy léteznek a „nappali szövegbe” belépő álomszerű elemek is, s éppen a tévcselekvéseknél, a félreolvasásnál, félreírásnál (vö. Freud: 1994). Emellett az is a gyanúm, hogy sokszor joggal vizsgálандó az értelmezendő szöveg álomstátusa. Hogy az, vagy annak részei, elemei mostan az álomtartalomhoz, az álomgondolathoz vagy az utólagos asszociációkhoz tartoznak-e. A fölvetett témára alkalmazva ezt a kérdést: vajon *hányszoros* álomról és kinek, kinek az álmairól beszél az értelmező, kinek az álmát szövi (tovább)? Esetünkben: amit – már most – itt olvasunk, az Madách, illetve Jensen, Ádám, illetve Hanold, Róheim, illetve Freud, az értelmező (itt most: Hárs György Péter) álma-e, vagy a tiéd, álmodni hívott Olvasó?

Freud elindult azon az úton, hogy megkeresse a választ, amikor vette a bátorságot, és „csinált” álmokat csöppentett mikroszkópja tárgylemezére, noha nem ezeknek a státusa érdekelt, hanem értelmezésük mikéntje és érvényessége. „Egy napon néhányan, akik már egyetértettek abban, hogy az álom lényegét illetően a szerző fáradozásainak hála, dűlő-re jutottak, kíváncsivá tettek arra, hogy áll a dolog azokkal az álmokkal, *amelyeket nem álmodott senki soha*, hanem költött elbeszélések kitalált hősei álmodták őket.” (Freud: 2000a, 13. – az én kiemelésem.) A válasz nem meglepő, és némileg – számomra – lehangoló: „Egy kis novellából, mely önmagában nem különösen érdekes [...], ki tudtam mutatni, hogy a költött álmok ugyanúgy megfejthetők, mint a valódiak, hogy tehát a költői termékben ugyanazok a tudattalan mechanizmusok működnek, amelyeket az álommunkából ismerünk.” (Freud: 1993b, 72.) A *Gradiva* értelmezésekor, mert arról volna itten szó, még nem szembesülünk Freudnak a fontos meglátásával, hogy „a költő olyan helyzetet teremt számunkra, amelyben végre minden szemrehányás és szégyenkezés nélkül élvezhetjük a magunk fantáziatermékeit is.” (Freud: 2000b, 114.) Freud mintha megfeledkezne erről, s feledékenységet eltolná egy másik mozzanatra: „De itt jobb, ha megállunk, mert még valóban el találunk feledkezni róla, hogy Hanold és a *Gradiva* csupán a költő teremtményei.” (Freud: 2000a, 100.)

Mindenesetre megfontolandó – mégha Freud az álom ügyében azonos platformra helyezi is magát a költőkkel – a költő azon intelme, hogy: „Az álmok velünk népesítik be a saját sötétségüket, egészen az ébredésig.” (G. & N. Pressburger: 2003, 104.) Ezért, ideiglenesen megszakítva a felvett fonalat, visszatérek Róheimhez és az „ő” álmához, megkísérelve fölszínre vetni a benépesítést. Az *Ádám álma* történetéről Róheim a következőket látja fontosnak megjegyezni: „A dolog historikuma az volt, hogy 1926-ban, Freud 70-ik születésnapja alkalmából a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület nyilvános ülést tartott, amelyen Freud munkásságának jelentőségét therápiai és pszichológiai vonatkozásban Ferenczi Sándor fejtegette, míg a „szellemtudományi” rész (etnológia, szociológia, történelem, irodalomtörténet) nekem jutott osztályrészül. A pszichoanalitikai módszer illusztrálására példának az Ember tragédiáját választottam.” (Róheim: 2008, 59.) Ez tehát 1926-ban történt, de az írott változat 1934-es. Ferenczi Sándor egy éve halott. Születés és halál összeér, miként összeér(ik) a kígyó(?)tojás és a fanyar gyümölcs. Róheim keveset idéz, de annál beszédesebben. Az *Ádám álmának* egyik üzenete, Róheim felé, éppen az, ami szerény álmodásunk fölülése volt: „Rossz hír kering az udvarban felöled, / Hogy új tanoknak híveül szegődtél, / Rostálod a szentegyház téteit, / Sőt most, midőn anyád mint rút boszorkány / Legsúlyosb vád alatt börtönben ül...” Egyszerre szólnak ezek a Madáchi sorok Freudról, Ferencziről és magáról Róheimről. Számomra kétségtelen, hogy Róheim ebben a képben a pszichoanalízis sorsának allegóriáját látta meg, s miközben hitvallást tesz a Mesterek mellett, becsempész egy motívumot, ami Freudnak mintha mindig is kínos lett volna. „Az Anyák, az Anyák” – hangzik ez Goethe Faustjában, s rezonált erre az egymástól oly messze álló Jung és Ferenczi vagy Groddeck. Róheim álmában, persze, az anyák boszorkányok.

Ádám: Ki vagy, te rém?

Csontváz: Én az vagyok, ki ott lesz Minden csókokban, minden ölelésben.

Boszorkányok: Édes vetés, fanyar gyümölcs, Galambfival kígyókat költés, Izóra hívunk!

Ádám: Milyen alakok!

Ti változatok-e el, vagy magam?

De, „nyugtat meg” bennünket Róheim, az anyákból mi csináltunk boszorkányokat. Ádám kérdésére ugyanis kategorikusan így válaszol: „Egészen biztos, hogy ő maga.” (Róheim: 2008, 59.) Mert, ha visszaillesztjük Ádám álmát *Az ember tragédiája* teljes kontextusába, hát bizonybizony a fenyegetés az anyává válásból, a teherbe esésből vagy ejtésből adódik. A férfi összorongás rövid, de végig nem vitt formulája: „Mi ez a fonál, amit emberfia eltépni nem tud? Az élet fonala a köldökzsinór, amely lelkileg az embert örökké az anyához köti.” (Róheim: 2008, 60.) Ádám rémálma éppen ez, hogy anyát csinál a boszorkányból. De Róheim továbblép ennél, s megadja Freudnak is az anyai hatalmat: „Freud az új tudomány megteremtője, mely mitsem leplez, mit sem tagad, mindent felfed, mely

⁴ Golding: 1956, 123. – Golding kiemelésé.

nemcsak felidézni, de kormányozni is tudja a föld szellemét.” (Róheim: 2008, 60.) Pszichoanalízissel terhes korban élt...

Mit jelent álmokkal foglalkozni? Róheim, bár számos álolemezést közöl, nem igazán foglalkozott az álomértelmezés metapszichológiai problémájával. Annál inkább a Mester. „Úgy tűnik, hogy ebben a perben, amely az álom értékelése körül folyik, a költők ugyanazon az oldalon állnak, mint [...] az *Álomfejtés* szerzője. Amikor ugyanis a költők a fantáziájuk teremtette alakokat azok álmaiban ábrázolják, csak annak a mindennapos tapasztalatnak engednek, hogy az ember gondolatai és érzelmei álmában is folytatódnak, és a költött hősök lelkiállapotait a szerzők ezekben az álmokban próbálják ábrázolni.” (Freud: 2000a, 14. – az én kiemelésem.) A nagy kérdés, persze, számomra az, hogy fordítva is ugyanígy működik-e vajon, hogy az álmok folytatódnak-e nappali életünkben, hogy belopják-e, és ha igen, akkor hogyan magukat oda?

Freud láthatólag küzdött a problémával, hiszen a legváltozatosabb helyeken veti föl. A *Gradivában* éppenséggel úgy, hogy szerinte az álmok igenis befolyásolják ébrenlé-tünk cselekvéseit és döntéseit. A probléma valódi gyökere viszont az, hogy soha senki nem látta még másik ember álmát. Olykor a másik embert sem. „Mivel a paranoiásokat nem lehet belső ellenállásaik leküzdésére készíteni, és különben is csak annyit mondanak, amennyit akarnak, ezért ennél az állapotnál az írásbeli közlés vagy a nyomtatott körtörténet a beteggel való személyes találkozás helyébe léphet. Éppen ezért nem találok megengedhetetlennek, hogy analitikus értelmezéseket fűzzek egy olyan paranoiás (dementia paranoides) körtörténetéhez, akit nem láttam, de az illető a saját körtörténetét megírta, és nyomtatásban nyilvánosságra hozta.” (Freud: 1993a, 285. – az én kiemelésem.) Látszólag klinikai kérdéstről van itt szó, de melyik kérdés nem klinikai, ha klinikus, aki kérdezi? „Alighanem bölcsebb lenne az ilyen spekulációknál, ha magát a művészt kérdeznénk a források felől [...] Mi lenne, ha a művész maga, ha a szándékáról kérdeznénk, azt teljes egészében elutasítaná? Nem sokkal inkább mi vagyunk azok, akik egy szép, poétikus elbeszélésben rejtett értelmet fedezünk fel – hiszen olyan könnyű a gondolatainkat valamibe belelátni – holott a művésztől ez távol áll?” (Freud: 2000a, 48-49.) Ez a szövegrész a *Gradiva* bensejébe visz bennünket – tessék ezt szó szerint érteni (!), mert valami lényegi bújik meg ott –, s meglepő módon éppen azzal teszi ezt, amit nem lát bele, mert nem akar belelátni, pontosabban, meglátni benne. A jó érzékű Ignotus viszont nem téveszti szem elől ezt a réteget, noha jó ízlése viszont visszatartja attól, hogy nyíltan számon kérje mesterén. Egy Molnár Ferenc-darabbal kapcsolatban írja a következő sorokat: „Mert ami legszínpadibb fogása, ami par excellence komédiaboszorkánysága e játékos darabnak, az egyben színpadra vitt megismerés is – az álom lélektanának olyan megragadása s érzékeltetése, melyről a nagy Freud professzor méltán írhatna olyan nyomról nyomra követő tanulmányt, mint a Janssen *Gradivájáról* írt. (Fog is, ha megnézi Bécsben, biztos vagyok benne.) [...] Mind a boszorkányos leleményt, mellyel Molnár az álom csapongó menetét szigorúan hozzászabja egy elébb történt vendéglői jelenethez, egy elfelejtett levélhez, egy utóbbra várt estélyhez s az ott található emberekhez, az álom egész kergetőzését, egy fejnek négy testre való át-átcsúsztatását s mind az elmésségeket s pokoliságot: mondom, méltatásra meghagyom Freud

professzornak s Ferenczi Sándor barátomnak, kivel alig várom, hogy kibeszélhessem magam e különös darabról. Itt csak azt emelem ki, ami e szemfényvesztésben a legvirtuózabb, a legmélyebb s a legigazabb: az álomcenzúrának káprázatos szerepeltetését. [...] A nézőnek már az álom alatt is az az érzése, hogy: *nem szeretném, ha ez a szép asszony énrólam álmodna* [...]” (Ignotus: 1912 – az én kiemelésem) S bár a *Gradivában* Hanold az, aki álmodik, megintcsak a bevallottan végig nem vitt interpretációk és az (ön)igazoltan végigvittek közötti elméleti feszültség problémájához kell visszatérnünk, több fokozatban. Mind a műalkotásokkal, mind pedig olyanok álmaival kapcsolatban, akiket nem állt módunkban személyesen megismer-ni, csupán arra hagyatkozhatunk, ami írva nagyon.

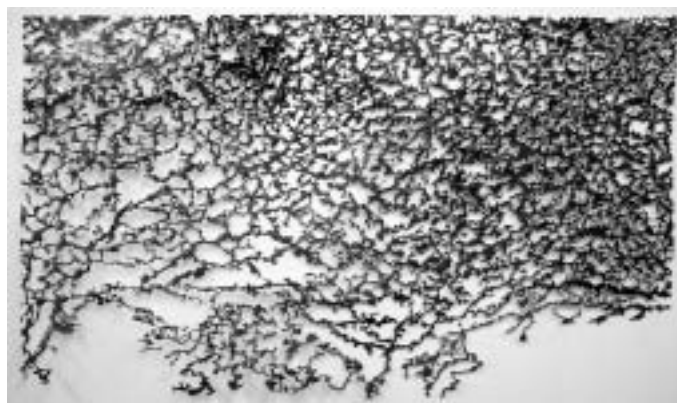
Arra már láttunk egy példát, hogyan kezeli Freud egy beteg önéletírását. Hasonlóan óvatosan jár el, amikor egy nem betegként elkönyvelt ember álmairól nyilatkozik. A Róheim-tanítvány Székács éppen erre hivatkozik híres tanulmányában, amelyben Descartes álmát elemzi. „Descartes ebben a munkájában az álom egyes részeihez megjegyzéseket is fűzött, ezeket az asszociációkkal azonos értékűeknek tekinthetjük, és így felhasználhatjuk őket, ha megkíséreljük az álmot elemezni.” (Székács: 1991, 70.) Persze ő sem mulasztja el hozzáfűzni: „Jóllehet Freud éppen ezzel az álommal kapcsolatban jegyezte meg, hogy ha történeti személyek álmait elemezzük, kevés felvilágosítást kapunk, mert hiányoznak az álmodó személyes asszociációi, pedig ezek szükségesek az álom értelmezésekor. Ugyanakkor ő maga mutatott példát arra, hogy akkor is értékes eredményekhez vezető konstrukcióhoz juthatunk, ha anyagunk elégtelen és hiányos, csak soha nem szabad szem elől téveszteni, hogy az így nyert konstrukciók pusztán elméletek.” (Székács: 1991, 69.) Úgy tűnik, ez a meggyőződéssel elegy bizonytalanság megmarad akkor is, ha a pszichoanalízis az irodalom, a képzel és/vagy szerkesztett álmok világában evez. Ezért Freud még *Gradiva*-elemzésének vége felé közeledve is fontosnak tartja hangsúlyozni: „Vagy mi nyújtottuk valóságos torzképét az értelmezésnek, amikor is olyan tendenciákat tulajdonítottunk egy ártatlan műalkotásnak, amelyekről az alkotónak sejtelve sem volt, ezzel megint csak bebizonyítottuk, milyen könnyű megtalálni azt, amit az ember keres, merthogy az ő gondolatait ez tölti be; az irodalom története a legfurcsább példákat szolgáltatja ennek lehetőségére.” (Freud: 2000a, 98.)

Pedig a *Gradiva* egy lehetséges kulcsa ott van a kezében, mégpedig a most idézett passzus közelében: „szeretnénk részletesebben is szemügyre venni az egyik legkényesebb pontot; itt a kétértelmű szavak és beszédek [...] használatára gondolok” (Freud: 2000a, 98.) A *Gradiva* legszembetűnőbb kétértelműsége ugyanis éppen a *Gradiva* név – amivel Freud nem foglalkozik. S itt kell bevallanom azt a másik félreolvasást, amiről eddig nem sok szó esett. A „*Gradivát*” ugyanis egyszerűen képtelen voltam másnak, mint „*Gravidának*” olvasni. S ahogyan Freud bizonyára önmagára is érvényesnek tartotta a „másodlagos” művekre vonatkozó kijelentését, úgy én is vettem magamnak a bátorságot ahhoz, hogy magamra alkalmazzam azt. „Ne mulasszunk el visszatérni a költői műveknek ahhoz a fajtájához, amelyet nem tekintünk szabad alkotásnak, hanem kész és ismert anyagok feldolgozásának. Itt is adódik a költőnek bizonyos önállósága, ami az anyag kiválasztásában és sokszor messzemenő megvál-

toztatásában nyilvánul meg.” (Freud: 2000b, 113.) Természetesen, beismerem, mindez egyfajta tendenciózus olvasást jelent, éppen „az anyag kiválasztása” és „megváltoztatása” tekintetében. És nem értettem, hogy miközben Freud hosszú oldalakat szentel a „gyíkfogásos” jelenetnek, kimutatva annak a férjfogással való összefüggéseit, miért is nem merül mélyebbre a hősnő lelkébe – motivációiba, vágyaiba és jellemébe. Minthogy az föl sem merül, hogy ne lett volna erre képes, nem gondolhattam másra, minthogy nem akart. A Gradiva éppen az az asszony, akiről elmondható, hogy nem szeretné az ember, hogy vele álmodjon. Paneth Gábor egy Freud-esettörténethez írt előszavában a következőket mondja: „Megfigyeléseim szerint azonban van a paranoid állapotoknak egy másik formája, ahol pl. a férfibeteget nem férfiak egy csoportja üldözi, hanem egy női személy, aki rendszerint anyai karakterű és az üldözés általában izoláltan, „mérgezés” útján történik.” (Paneth: 1993, 281.) Hát igen, megintcsak „az Anyák, az Anyák”. De kétségtelenül van itt személyes érintettség is (lásd témaválasz-

tás); Freud közismert érdekeltsége a régészetben. S ha Jensen hőse beleszeret egy reliefbe, hát nagyon rímel erre az a történet, amit Ernest Jones örökített meg. „Freud egy ízben Marthát a kétezer évvel korábbi, erőteljes alkatú nőideállal hasonlította össze, és megjegyezte, hogy a Milói Vénusz lába kétszer akkora, mint jegyeséé. „Elnézést a párhuzamért, de hát ennek az ókori hölgynek nincs keze.” (Jones: 1973, 129.)

Komolyra fordítva megint a szót: hogy mi köze egymáshoz álomnak, antikvitásnak, anyának és terhességnek és értelmezésnek, azt bizony Freud nagyon is tudta. „Amikor összeillesztették a ‚Gradivát’ más firenzei és müncheni töredékekkel, kiderült, hogy két domborműről van szó, mindegyik kőlapon három-három alak szerepel, bennük a *Hórák, a vegetáció istennői és a megtermékenyítő harmat velük rokon istennői* ismerhetők fel talán.” (Freud: 2000a, 102. – az én kiemelésem.) Ez a tanulmányához készült *Kiegészítés a másodikk kiadáshoz* (1912), egyben a tanulmány utolsó mondata. Ébredhetünk.

Diane Samuels grafikája

IRODALOM

- Faulkner, William (1971): *Míg fekszem kiterítve*. Magyar Helikon, Budapest.
- Ferenczi Sándor (1996): *Klinikai napló 1932*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Freud, Sigmund (1985 [1900]): *Álomfejtés*. Helikon, Budapest.
- Freud, Sigmund (1994 [1901]): *A mindennapi élet pszichopatológiája. Sigmund Freud művei III*. Cserépfalvi, Budapest.
- Freud, Sigmund (2000a [1907]): A téboly és az álmok W. Jensen Gradivájában. In: *Sigmund Freud művei IX. Művészeti írások*. Filum Könyvkiadó, Budapest, 11–102.
- Freud, Sigmund (2000b [1908]): A költő és a fantáziaműködés. In: *Sigmund Freud művei IX. Művészeti írások*. Filum Könyvkiadó, Budapest, 103–114.
- Freud, Sigmund (1993a [1911]): Pszichoanalitikus megjegyzések egy önéletrajzilag leírt paranoia-esethez. Az úgynevezett „Schreber-eset”. In: *Sigmund Freud művei II. A Patkányember*. Cserépfalvi, Budapest. 277–340.
- Freud, Sigmund (1993b): *Önéletrajzi írások. Sigmund Freud művei I*. Cserépfalvi, Budapest.
- Freud, Sigmund ([1929]): Brief an Maxim Leroy über einen Traum des Cartesius. *Gesammelte Schriften*, Bd. XII, S. 403. GW 12., 403.
- Goethe, Johann Wolfgang: *Faust*.
- Golding, William (1956): *Ripacs Martin*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Hermann Imre (1995 [1933]): *A pszichoanalízis mint módszer*. Gondolat, Budapest.
- Ignotus (1912): A farkas. Molnár Ferenc új darabja. Nyugat, 1912/22.
- Jones, Ernest (1973): *Sigmund Freud élete és munkássága*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Paneth Gábor (1993): A fordító előszava. (Pszichoanalitikus megjegyzések egy önéletrajzilag leírt paranoia-esethez. Az úgynevezett „Schreber-eset”). In: *Sigmund Freud művei II. A Patkányember*. Cserépfalvi, Budapest. 277–340.
- Pressburger, Giorgio & Nicola (2003): *A zöld elefánt*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Róheim Géza (2008 [1934]): Ádám álma. Múlt és Jövő, 2008/1, 59–60.
- Róheim Géza (1984a [1952]): A szemmel verés. In: *A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 465–485.
- Róheim Géza (1984b [1932]): *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Róheim Géza (1999a ([1925]): A táltos. In: Tóth László: *Róheim Géza*. Új Mandátum, Budapest, 53–66.
- Róheim Géza (1999b [1934]): Pszichoanalitikus technika és etnológiai kutatómunka. In: Tóth László: *Róheim Géza*. Új Mandátum, Budapest, 77–88.
- Róheim Géza (1999c [1934]): Az emberiség eredetének kérdése. In: Tóth László: *Róheim Géza*. Új Mandátum, Budapest, 129–141.
- Róheim Géza (2001 [1942]): *A kultúra eredete és szerepe*. Animula, Budapest.
- Székács István (1991 [1939]): Descartes álma: egy természettudományos felfedezés tudattalan hátterére vonatkozó adatok. In: Székács István: *Pszichoanalízis és természettudomány*. Párbeszéd Kiadó, Budapest.